

Wstęp

Dokumenty zebrane w tym tomie dotyczą różnych zagadnień związanych z działalnością zespołu „Oneg Szabat” – tajnej organizacji getta warszawskiego, która była swoistym instytutem naukowo-badawczym, jedyną tego typu placówką na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką¹. Można powiedzieć, że prawie każdy rękopis z Archiwum Ringelbluma coś mówi o „Oneg Szabat”, ale zgromadzone tu materiały mają szczególne znaczenie. Ukazują organizację z różnych perspektyw, pozwalając poznać jej współpracowników, jej zadania, owoce działalności i znaczenie dla historii Zagłady. Dzięki zawartym tu informacjom wiele spraw dotyczących zespołu Ringelbluma udało się już wyjaśnić, trzeba mieć nadzieję, że dalsze badania pozwolą na kolejne odkrycia.

Podzieliliśmy zebraną dokumentację na kilka grup. W pierwszej umieściliśmy zachowane dokumenty o charakterze personalnym, w tym listę adresową współpracowników „Oneg Szabat” i księgę kasową, będącą z jednej strony cennym dokumentem dotyczącym gospodarki finansowej Archiwum Getta (ARG), z drugiej zaś bardzo ważnym źródłem informacji o współpracownikach „Oneg Szabat” i ich pracy. Do drugiej grupy włączyliśmy materiały ewidencyjne – spisy archiwalne dokumentów zdeponowanych w zbiorach ARG. Pokazują one metody i efekty pracy zespołu, a jednocześnie informują o ludziach biorących udział w działalności „Oneg Szabat”. W trzeciej grupie znalazły się dokumenty mówiące o programie naukowym zespołu. Składają się na nie konspekty, plany i ankiety opracowane przez współpracowników Ringelbluma, służące do zbierania dokumentacji historycznej prze-

¹ Poza Warszawą podobną działalność tajną podjęto w getcie białostockim, ale na bez porównania mniejszą skalę, zob. Aleksandra Bańkowska, Weronika Romanik, *Podziemne Archiwum Getta Białostockiego. Archiwum Mersika–Tenenbauma*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2013, nr 9 (w przygotowaniu). Również w getcie wileńskim były próby ratowania dokumentów Zagłady. Zupełnie inny charakter miało archiwum założone przez administrację Rumkowskiego w getcie łódzkim, choć także przyczyniło się do zgromadzenia i zachowania bezcennych źródeł o losie łódzkich Żydów.

znaczonej do monografii naukowej o losach ludności żydowskiej podczas wojny. Dwie ostatnie grupy zawierają akta związane z działalnością informacyjną „Oneg Szabat”. W grupie czwartej są biuletyny „Oneg Szabat” i „Wiadomości ARG”, czyli serwisy informacyjne opracowywane w okresie od kwietnia do lipca 1942 r. i na przełomie 1942/1943, zbierające dane o losie różnych skupisk żydowskich na ziemiach polskich. W grupie piątej znalazły się najważniejsze materiały „Oneg Szabat” dokumentujące przebieg Zagłady na ziemiach polskich – raporty o ośrodku zagłady w Chełmnie nad Nerem, raporty „Drugi etap”, „Gehenna Żydów polskich” i wreszcie raport o akcji likwidacyjnej w getcie warszawskim w 1942 r.

Emanuel Ringelblum

Genezy powstania i rozwoju „Oneg Szabat” nie można do końca zrozumieć bez zapoznania się z ważniejszymi faktami z biografii Emanuela Ringelbluma (1900–1944), historyka, nauczyciela szkół średnich, działacza społecznego². Twórca Archiwum Getta Warszawskiego urodził się w Buczaczu w Galicji, w tradycyjnej, drobnomieszkańskiej rodzinie żydowskiej. Jego ojciec był kupcem zbożowym³. Naukę w gimnazjum państwowym z językiem polskim wykładowym rozpoczął w 1912 r. w Buczaczu (klasa I i II). W związku z wybuchem wojny i ewakuacją w 1914 r. przeniósł się do gimnazjum w Kołomyi (klasa III i IV). W 1916 r. w wyniku ofensywy rosyjskiej uciekł z rodziną do Nowego Sącza, gdzie kontynuował naukę w tamtejszym 8-klasowym gimnazjum filologicznym (klasy V–VIII). W gimnazjum nowosądeckim 10 czerwca 1920 r. zdał z odznaczeniem egzamin dojrzałości⁴.

² Losy Emanuela Ringelbluma były już przedmiotem niejednej rozprawy naukowej. Najpełniejszą biografię twórcy Archiwum Getta zamieścił w swojej książce Samuel D. Kassow, *Who Will Write Our History? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, Bloomington 2007; dalej cytujemy przekład polski tej książki: *Ostatni rozdział zagłady warszawskiego getta. Kto napisze naszą historię? Ukryte Archiwum Emanuela Ringelbluma*, Warszawa 2010 (w skrócie: Kassow). Z innych biografii można wymienić: Michał Szulkin, *Dr Emanuel Ringelblum – historyk i organizator podziemnego archiwum getta warszawskiego*, BŻIH 1973, nr 2–3, s. 119–125 (z bibliografią prac E.R.); Artur Eisenbach, *Emanuel Ringelblum (1900–1944)*, PSB, t. 31, s. 298–300; Ruta Sakowska, *Emanuel Ringelblum (1900–1944) und das Untergrundarchiv des Warschauer Ghettos*, w: *Oneg Schabbat. Das Untergrundarchiv des Warschauer Ghettos-Ringelblum-Archiv*, 28 September 2000–21 Januar 2001, Börnegalerie im Museum Judengasse, Warszawa 2000, s. 9–14; tej samej autorki trochę uzupełniony tekst w wersji angielskiej: *Emanuel Ringelblum and the Underground Archive of the Warsaw Ghetto*, w: *Scream the Truth at the World. Emanuel Ringelblum and the Hidden Archive of the Warsaw Ghetto, Museum of Jewish Heritage – A Living Memorial to the Holocaust, November 7, 2001–February 18, 2002*, [Warszawa 2001].

³ Emanuel Ringelblum, ur. 21 listopada 1900 r. w Buczaczu w domu nr 180/81, jako syn Feibischa (Fajwisza), kupca, i Ruchel Neche, córki Mendla i Gitli Hellerów z Buczacza. Zob. Archiwum UW, Emanuel Ringelblum – akta studenckie, sygn. RP-UW 9070, Odpis metryki urodzenia, k. 5.

⁴ *Ibidem*, k. 7.

W kwietniu 1921 r. złożył podanie o przyjęcie na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Warszawskiego (został przyjęty 1 czerwca 1921 r. i immatrykulowany 28 listopada 1921 r. z nr 9070). Rok później, 29 września 1922 r., złożył podanie do rektora o włączenie go w poczet studentów Wydziału Lekarskiego, ale tu otrzymał bardzo szybką odmowę „z powodu *numerus clausus*”⁵. Wobec tego Ringelblum postanowił wyjechać na studia medyczne za granicę, złożył odnośne podanie do rektora UW i 25 października 1922 r. otrzymał zgodę na wyjazd. Ostatecznie jednak został w kraju i jesienią 1922 r. rozpoczął studia historyczne na Wydziale Filozoficznym. 20 maja 1927 r. uzyskał doktorat na podstawie rozprawy: „Żydzi w Warszawie od czasów najdawniejszych do 1527 r.”, napisanej pod kierunkiem Marcelego Handelsmana⁶. Od rozpoczęcia studiów wyższych Ringelblum mieszkał z przerwami w Warszawie. Utrzymywał się głównie z różnych prac dorywczych, udzielania korepetycji i lekcji na kursach oraz w szkołach. Po zdaniu egzaminu państwowego na nauczyciela w 1928 r. zaczął nauczać w gimnazjum żeńskim Jehudija (zał. 1893 r.), mieszczącym się przy ul. Długiej 55, jednocześnie pracował naukowo, pisał i publikował⁷. Jest autorem kilku książek i wielu artykułów naukowych rozproszonych po różnych czasopismach i opracowaniach zbiorowych. Już podczas studiów był współorganizatorem w 1923 r. Seminarium Historii Żydów w Polsce przy Żydowskim Domu Akademickim w Warszawie. Po powstaniu w 1925 r. Żydowskiego

⁵ W tym czasie formalnie nie obowiązywały przepisy *numerus clausus* dla Żydów, dlatego odmowa przyjęcia na studia mogła wynikać z ogólnego wówczas ograniczenia wolnych miejsc na Wydziale Lekarskim UW, ale nie można wykluczyć, że był to jednak wyłącznie pretekst do odrzucenia kandydatury Ringelbluma z przyczyn narodowościowych. Zob. *ibidem*, k. 8, 10, 13–14; Szymon Rudnicki, *Równi, ale niezupełnie*, Warszawa 2008, s. 135–156; szerzej ten problem omawia Monika Natkowska, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”. Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939*, Warszawa 1999.

⁶ W teście studenckiej Ringelbluma zachowały się zaświadczenia o uczęszczaniu przezeń na wykłady i seminaria na UW w latach 1922–1926. Tytuł pracy na podstawie dyplomu doktorskiego Emanuela Ringelbluma, zob. *ibidem*, k. 21 (druk: *Żydzi w Warszawie*, cz. 1: *Od czasów najdawniejszych do ostatniego wygnania w r. 1527*, Warszawa 1932). Doktorat Ringelbluma został przyjęty przez środowisko naukowe z mieszanymi opiniami, obok pozytywnych recenzji ukazało się kilka negatywnych, w których wytykano historykowi różne błędy i niedociągnięcia warsztatowe, por. Kassow, s. 74–75.

⁷ Zob. ARG II 522 (Ring. II/388); *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, red. Zygmunt Zagórowski, Warszawa–Lwów 1926, s. 267. Sytuacja materialna Ringelbluma po studiach nie była łatwa, jeżeli jeszcze w 1935 r. ubiegał się o rozłożenie na raty niezapłaconej sumy 50 zł z tytułu opłat akademickich (Archiwum UW, Emanuel Ringelblum – akta studenckie, sygn. RP-UW 9070, k. 46). Podczas studiów Ringelblum mieszkał przy Nowolipkach 33 m. 5 (1921–1922), Dzielnej 65 m. 21 (1922), Miłej 42 m. 7 (1923), ul. Nowolipiu 40 a m. 50 (1923–1924), Pańskiej 78 m. 25 (1924), a od 1925 r. przy Nowolipkach 31 m. 6. W okresie okupacji w getcie warszawskim miał mieszkanie przy ul. Leszno 18 m. 31 (1940–1942).

Instytutu Naukowego w Wilnie (JIWO)⁸ stał się niebawem bliskim współpracownikiem tej organizacji naukowej, a szczególnie Sekcji Historycznej JIWO i Komisji Historii Żydów w Polsce – agendy JIWO w Warszawie. Był członkiem warszawskiego Towarzystwa Miłośników Historii. Współorganizował również Koło Historyków Żydowskich w Warszawie (1924–1939) i współredagował jego publikacje naukowe: „Junger Historiker” (1926 i 1929) oraz „Bleter far Geszichte” (1934 i 1938). Brał udział w VII Międzynarodowym Kongresie Historyków w Warszawie w 1933 r., jako sekretarz sekcji i autor referatu. Pracował też społecznie w Centrali Kas Bezprocentowych „Cekabe” i był redaktorem jej organu „Folkshilf”; ponadto działał w Związku Zawodowym Nauczycieli Szkół Żydowskich w Polsce, Związku Literatów i Dziennikarzy Żydowskich i Żydowskim Towarzystwie Krajoznawczym. Jesienią 1938 r. Ringelblum zaangażował się w akcję pomocy dla kilkunastu tysięcy Żydów wysiedlonych z Niemiec do Polski.

Ideowo i politycznie Ringelblum od wczesnej młodości związany był z żydowskim ruchem lewicowym. Przypuszczalnie już w gimnazjum stał się członkiem lub przynajmniej sympatykiem Poalej Syjon, partii założonej przez Bera Borochowa. Po 1920 r. został aktywnym działaczem Poalej Syjon-Lewicy. Swoje lewicowe poglądy na sprawy społeczne łączył z walką o zachowanie odrębności kultury i języka Żydów w Polsce. W podtrzymywaniu tożsamości narodowej ważną rolę odgrywał jidysz, język przeważającej części Żydów polskich, ale nie zawsze inteligencji żydowskiej, która nierzadko używała polskiego, nawet w kontaktach między sobą. Poglądy Ringelbluma na kwestię, w jakim kierunku powinno rozwijać się życie ludności żydowskiej, wpłynęły także na jego postawę podczas okupacji i na kierunek ideowy całej grupy „Oneg Szabat”. Nietrudno odnaleźć w programie grupy odniesienia do działalności JIWO, jego programu naukowego i kulturalnego. Jednym z ważnych wyróżników zespołu pozostał język. Jidysz był językiem „urzędowym” „Oneg Szabat”. Starano się w nim tworzyć jak najwięcej tekstów. Niektóre dokumenty, pierwotnie powstałe w języku polskim, na bieżąco tłumaczono na żydowski. Z kolei śledząc życiorysy najbliższych współpracowników Archiwum Getta, widzimy towarzyszy partyjnych Ringelbluma z Poalej Syjon-Lewicy (np. Hersz Wasser⁹,

⁸ Żydowski Instytut Naukowy w Wilnie (Jidiszer Wisnszaftlecher Institut) (zał. w 1925 r.), placówka naukowa zajmująca się badaniami socjologicznymi, historycznymi, filologicznymi dotyczącymi społeczności żydowskiej w Europie, a także kolekcjonowaniem dokumentów i artefaktów. Biblioteka JIWO posiadała ponad 100 000 woluminów i tyle samo rękopisów. W 1940 r. centrala JIWO została przeniesiona do Nowego Jorku. Wywiezione przez Niemców zbiory Instytutu w dużej części odnalazły się po wojnie.

⁹ Hersz (Hirsz, Herman, Henryk) Wasser (1912–1981), urodził się w Suwałkach, ale już przed wojną osiadł z rodziną w Łodzi, miał wykształcenie ekonomiczne i pracował jako księgowy, był członkiem Poalej Syjon-Lewicy, kierował łódzką biblioteką partyjną, w grudniu 1939 r. uciekł z żoną Blumą do Warszawy, gdzie aktywnie włączył się w działalność społeczną, należał do najbliższych współpracowników Emanuela Ringelbluma, był współtwórcą Archiwum Getta, autorem wielu dokumentów zachowanych w ARG, organizował ukrycie zbiorów „Oneg Szabat” w 1942

Mordechaj Szwarcbard¹⁰, Izrael Lichtensztajn¹¹, Nechemiasz Tytelman¹², Jechiel Górny¹³, Natan Smolar¹⁴) lub osoby związane z JIWO (np. Menachem Linder¹⁵, Jerzy Winkler¹⁶, Szyja Rabinowicz¹⁷, Szymon Huberband¹⁸, Szmuel

i 1943 r., a po wojnie uczestniczył w odszukaniu pierwszej części ARG i w poszukiwaniach drugiej oraz trzeciej. Pod wydobyćiu pierwszej części archiwum we wrześniu 1946 r. zajął się porządkiem ocalonych dokumentów. W 1950 r. wyjechał z żoną z Polski i zamieszkał w Izraelu.

¹⁰ Mordechaj Szwarcbard (1896–1942), przed wojną należał do władz partyjnych Poalej Syjon-Lewicy w Łodzi, w „Oneg Szabat” był jednym z najbardziej pracowitych członków zespołu, zostawił po sobie najliczniejszy zbiór dokumentów, w tym własne teksty oraz kolekcję odpisów różnych materiałów.

¹¹ Izrael Lichtensztajn (1904–1943), nauczyciel, działacz Poalej Syjon-Lewicy, przed wojną redaktor „Literarisze Bleter”, brał udział razem ze swoimi uczniami Nachumem Grzywaczem i Dawidem Graberem w zakopaniu pierwszej części ARG na początku sierpnia 1942 r. w budynku szkoły, gdzie nauczał przy ul. Nowolipki 68; mąż Geli Seksztajn, malarki, której spuścizna ocalała w zbiorach „Oneg Szabat” (zob. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 4: *Życie i twórczość Geli Seksztajn*, oprac. Magdalena Tarnowska, Warszawa 2011).

¹² Nechemiasz (Natan) Tytelman (?–1943), przed wojną twórca i działacz klubu sportowego „Sztern” związanego z Poalej Syjon-Lewicą, dla „Oneg Szabat” opracował teksty o folklorze getta warszawskiego, spisywał także relacje.

¹³ Jechiel (Chil) Górny (1908–1943), nie mamy bliższych informacji na temat jego działalności przedwojennej, zostawił w ARG swój dziennik i wiele odpisów dokumentów, zginął podczas powstania, walcząc w oddziale Hersza Berlińskiego.

¹⁴ Natan Smolar (1901–1943), urodził się w Zambrowie, ukończył seminarium nauczycielskie w Wilnie, w okresie międzywojennym uczył języka żydowskiego, w getcie prowadził szkołę im. Borochowa przy ul. Nowolipki 68, gdzie nauczał do wojny, opracowywał podręczniki szkolne (zob. ARG I 682 [Ring. I/603]), przekazywał materiały do „Oneg Szabat” (np. ARG I 606 [Ring. I/204]) i jest prawdopodobnie autorem krótkich wspomnień zachowanych w drugiej części ARG II 255 (Ring. II/201). Zob. *Kronika getta*, s. 614–616.

¹⁵ Menachem Linder (1911–1942), prawnik, absolwent Uniwersytetu Jana Kazimierza, współpracownik JIWO w Wilnie i w Warszawie, w okresie okupacji działał w ŻSS i „Oneg Szabat”, jest autorem różnych opracowań statystycznych przygotowywanych dla ŻSS, pisał również dziennik, który zaginął, zob. ARG I 297–299 (Ring. I/78; I/79; I/80/1); I 340 (Ring. I/80/2); *Kronika getta*, s. 558–562.

¹⁶ Jerzy Winkler (?–1942), studiował ekonomię na Uniwersytecie Wiedeńskim, później współpracował z JIWO, w getcie warszawskim znalazł zatrudnienie w wydziale statystycznym Rady Żydowskiej, jednocześnie utrzymywał kontakty z grupą Ringelbluma, dla której kopiował i wnosił dokumenty urzędowe z kancelarii Judenratu (zob. np. ARG I 225–230 [Ring. I/279; I/662; I/179; I/664/2; I/296]; I 264 [Ring. I/244; I/664/4]; I 265 [Ring. I/333]; I 274 [Ring. I/364]; I 282 [Ring. I/575/1]; I 283 [Ring. I/575/2; I/502/a]; I 290 [Ring. I/1220/67]; ARG II 326a [Ring. II/246]), przygotowywał również dla „Oneg Szabat” teksty o tematyce gospodarczej.

¹⁷ Szyja (Jehoszua) Rabinowicz (1888–1943), bundowiec, uczestnik rewolucji 1905 r., przed wojną właściciel wytwórni dachówek, wspierał materialnie działalność JIWO, w getcie warszawskim pracował społecznie, uczestniczył w powołaniu „Oneg Szabat”.

¹⁸ Szymon Huberband (1909 lub 1912–1942), urodził się w Chęcinach jako syn rabina, od młodości interesował się historią i studiował źródła hebrajskie, został rabinem w Piotrkowie, już

Winter¹⁹). Abraham Lewin²⁰ był kolegą z gimnazjum Jehudija i zarazem współpracownikiem warszawskiej filii JIWO.

Wybuch wojny w 1939 r. zastał Ringelbluma w Genewie, gdzie przebywał na kongresie syjonistycznym. Dziś to może się wydawać absurdem, ale Ringelblum nie miał wówczas wątpliwości, że musi wracać do Polski. W swoim dzienniku napisał: „nasze postanowienie, by powrócić do kraju, podyktowane jest obowiązkiem obywatelskim”²¹. Być może nie tylko sprawy publiczne wzywały go do Warszawy, zostawił tu przecież żonę i syna²². Zaraz po powrocie do Warszawy włączył się w działalność społeczną koordynowaną przez Joint²³. Od początku był współpracownikiem Komitetu/Komisji Koordynacyjnej, przekształconej w 1940 r. w Żydowską Samopomoc Społeczną, w której do końca należał do ścisłego kierownictwa. Od chwili zamknięcia przez Niemców warszawskiej „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej” przebywał stale na terenie getta, kontynuując nie tylko działalność społeczną w ŻSS, lecz przede wszystkim prowadząc tajny zespół badawczo-naukowy „Oneg Szabat”. Był również aktywny w innych konspiracyjnych strukturach getta (Blok Antyfaszystowski, Żydowska Organizacja Bojowa). W lutym 1943 r. Ringelblum opuścił getto wraz rodziną, aby ukryć się po tzw. stronie aryjskiej w Warszawie, ale już w przeddzień wybuchu powstania wrócił do getta z Herszem Wasserem. Złapany przez Niemców, został wywieziony do obozu w Trawnikach, skąd udało się go wydostać dzięki współpracy z polską konspiracją. Po powrocie do Warszawy od sierpnia 1943 r. ukrywał się z żoną i synem oraz innymi osobami w kryjówce

przed wojną poznał Ringelbluma w warszawskiej filii JIWO, po stracie rodziny we wrześniu 1939 r. przeniósł się w 1940 r. do Warszawy i rozpoczął pracę w ŻSS, należał w 1940 r. do współorganizatorów „Oneg Szabat”, złożył do ARG liczne swoje własne opracowania, dziennik i inne teksty. Zob. Bernard Mark, *Szymon Huberband (1912–1942)*, PSB, t. 10, s. 77.

¹⁹ Szmuel Winter (1891–1943), pochodził z Włocławka, był synem rabina, w okresie międzywojennym był zamożnym przedsiębiorcą prowadzącym dużą firmę handlową (nasiennictwo), należał do kierownictwa Żydowskiego Związku Kupieckiego, był jednocześnie współzałożycielem JIWO i badaczem żydowskiego folkloru i literatury (jidysz), autorem publikacji poświęconej tej tematyce, w getcie warszawskim pracował w Zakładzie Zaopatrywania RŻ, a równocześnie był bliskim współpracownikiem Ringelbluma i sponsorem jego tajnej działalności. Winter pisał dziennik, którego nie przekazał do ARG, ale którego drobny fragment został odnaleziony na terenie getta. Zob. Kassow, s. 152–155.

²⁰ Abraham Lewin (1893–1943), przed wojną nauczyciel języka hebrajskiego w Gimnazjum Żeńskim Jehudija w Warszawie, autor książki *Kantonistn* (Kantoniści) (Warszawa 1934), bliski współpracownik „Oneg Szabat”, autor obszernego dziennika, obejmującego okres od marca 1942 do stycznia 1943 r., a także jeden z bardziej aktywnych kopistów Archiwum Getta.

²¹ *Kronika getta*, s. 31.

²² Swoją przyszłą żonę Judytę (Jehudis) Herman (1904–1944) Emanuel Ringelblum poznał w Poalej Syjon-Lewicy. Miał z nią syna Uriela (Uriego) (1930–1944).

²³ Współpraca Ringelbluma z Jointem zaczęła się już w 1938 r. podczas organizowania pomocy dla przesiedleńców z Niemiec.

znajdującej się na terenie gospodarstwa ogrodniczego należącego do Mieczysława Wolskiego przy ul. Grójeckiej 81²⁴. 7 marca 1943 r. schron „Krysią” na Grójeckiej został w wyniku donosu odkryty przez Niemców, a wszystkich jego mieszkańców wraz z właścicielem posesji oraz jego siostrzeńcem rozstrzelano kilka dni później w pobliżu Pawiaka na gruzach getta.

„Oneg Szabat”

Emanuel Ringelblum już w pierwszych miesiącach wojny zaczął gromadzić świadectwa o wydarzeniach, które dokonywały się na jego oczach. Pierwszym krokiem w stronę przyszłego Archiwum Getta były jego własne zapiski kronikarskie, prowadzone od września 1939 r. w formie zbliżonej do dziennika. Przenosił na papier nie tylko opisy własnych przeżyć, lecz także informacje zasłyszane od uciekinierów przybywających do Warszawy czy przesiedleńców z różnych części Polski. W maju 1940 r. Ringelblum postanowił nadać swojej pracy dokumentacyjnej formy organizacyjnej i włączyć do niej przyjaciół oraz znajomych, przeważnie związanych ze strukturami ŻSS. Swój projekt zrealizował dopiero kilka miesięcy później, jesienią 1940 r., w chwili gdy Niemcy przystępowali do ostatecznego zamknięcia Żydów Warszawy w izolowanej dzielnicy miasta²⁵.

Dzieje „Oneg Szabat” doczekały się już licznych opisów, niewątpliwie najważniejszą pracą na ten temat jest monografia Samuela D. Kassowa²⁶. Wiele spraw nadal jednak pozostaje do wyjaśnienia. Zachowane w ARG i opublikowane w tym tomie spisy personalne nie pokazują nam całej grupy. Nie wiemy nawet, według jakiego klucza je sporządzano. Na „liście adresowej” „Oneg Szabat” (dok. 1) sporządzonej przez Hersza Wassera widzimy z pewnością obok najbliższych współpracowników zespołu także członków ich rodzin i osoby, o których nic nie wiemy. Musimy pamiętać, że pod nazwiskami tych ostatnich mogą ukrywać się niezidentyfikowani autorzy i kopiaści „Oneg Szabat”. Ten niezwykle cenny rękopis z jednej strony porządkuje naszą wiedzę, z drugiej pozostawia bez rozstrzygnięcia niezliczoną liczbę pytań i wątpliwości. Nie wiemy, kiedy powstał i dlaczego Wasser

²⁴ Obecnie ul. Grójecka 77.

²⁵ Dokładna data powstania „Oneg Szabat” nie jest znana. Sam Ringelblum w *Kronice getta* (s. 472) sugeruje, że już w maju 1940 r. grupa przyjęła formy organizacyjne. W książce kasowej „Oneg Szabat” (dok. 6) znajdujemy informację, że zebranie założycielskie odbyło się 5 października 1940 r., natomiast Hersz Wasser datę tę przesuwają na 22 listopada 1940 r., kiedy w mieszkaniu Ringelbluma przy ul. Leszno 18 m. 31 miały się spotkać oprócz niego następujące osoby: Menachem Mendel Kohn, Szmul Lehman, Szyja (Jehoszua) Rabinowicz, Lejzer Lipe Bloch, B. Sukiennik i Hersz Wasser, zob. Hersz Wasser, *The Ghetto Archives – The Enterprise of Dr. Emanuel Ringelblum*, w: *A Commemorative Symposium in Honour of Dr. Emanuel Ringelblum and his „Oneg Shabbat” Underground Archives*, Jerusalem 1983, s. 35.

²⁶ Kassow.

wbrew obowiązującym zasadom zdecydował się tu zdekonspirować część organizacji. Podając prawdziwe imiona i nazwiska oraz adresy zamieszkania, poważnie narażał wymienione osoby. Choć pewne środki ostrożności zachował – nazwisko autora nie pojawia się w rękopisie, a jego żona Bluma²⁷ figuruje pod panięńskim nazwiskiem. Nie ma również na liście wielu ważnych postaci, nawet samego Ringelbluma, a także innych jego przyjaciół. Biorąc pod uwagę specyfikę „listy adresowej”, nie można wykluczyć, że nie miała ona bezpośredniego związku z działalnością „Oneg Szabat”. Może była to ewidencja osób objętych jakąś akcją pomocową ŻSS? Podobne wątpliwości będziemy mieli, analizując kolejne dokumenty (dok. 2–5) zawierające wykazy imienne, a także różne notatki, nie zawsze dziś dla nas czytelne. Szczególnie niejasne są zapisy z dok. 4 i 5.

Lektura kolejnych zestawień nazwisk znajdujących się w dokumentach ARG nie pozwala nam odpowiedzieć na pytania dotyczące charakteru grupy, zależności i panującej w niej hierarchii, udziału poszczególnych osób w pracach organizacji. Dopiero próba podziału i wyodrębnienia poszczególnych zbiorowości wewnątrz „Oneg Szabat” i analiza dodatkowych dokumentów może dać więcej światła na strukturę i zasady działania grupy Ringelbluma. Kto kierował „Oneg Szabat” i jak wyglądała administracja zespołu? W niektórych relacjach wymieniane są osoby, które wchodziły do ścisłego gremium kierującego ARG. Różnie to ciało było nazywane, raz kolegium, innym razem egzekutywą, ale przeważnie pojawia się w nim podobny zestaw osób. Oprócz Ringelbluma wymieniani są najczęściej: Hersz Wasser, Eliasz Gutkowski²⁸, Menachem Mendel Kohn²⁹, Szymon Huberband, Icchak Giterman³⁰, Aleksander Landau³¹, Daniel Guzik³² i Szmuel Winter³³. W jaki sposób podejmowano decyzje i kto formalnie odpowiadał za całość prac – na to pytanie nie

²⁷ Bluma Wasser (z d. Kirszenfeld) (1912–1990), żona Hersza Wassera, w getcie warszawskim brała udział w pracach „Oneg Szabat”, przede wszystkim sporządzała odpisy dokumentów.

²⁸ Eliasz (Eliahu) Gutkowski (1900–1943), urodził się na Suwalszczyźnie, ale już w 1914 r. mieszkał w Łodzi, tam ukończył gimnazjum i pracował w miejscowych szkołach powszechnych i średnich, w 1938 r. uzyskał stopień magistra filozofii w zakresie historii na Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, politycznie związany był z Poalej Syjon-Prawicą, jesienią 1939 r. uciekł z żoną i synem do Warszawy, w getcie warszawskim należał do najbliższych współpracowników „Oneg Szabat”, prowadził prace ewidencyjne w ARG, zajmował się opracowywaniem biuletynów, przygotowywaniem konspektów prac dokumentacyjnych, spisywaniem relacji, kopiowaniem dokumentów. Pisał również własne teksty dotyczące życia gospodarczego getta, zob. ARG I 634 (Ring. I/61).

²⁹ Menachem Mendel Kohn (Kon) (1881–1943), przed wojną był zamożnym kupcem, pochodził z Ostrołęki, Ringelbluma poznał w ŻSS i wszedł do grona założycieli Archiwum Getta.

³⁰ Icchak Giterman (1889–1943), już podczas I wojny światowej aktywny działacz społeczny, m.in. współorganizował w Rosji Żydowski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny (JEKOPO), od 1926 r. kierował polską centralą AJDC, współpracował z JIWO, do końca 1941 r. korzystając z funduszy Jointu, organizował pomoc dla ludności żydowskiej, wspomagał również pracę ARG, zob. *Kronika getta*, s. 514–522.

ma jednoznacznych odpowiedzi. Wspomnienia Ringelbluma czy Lewina pokazują, że ważniejsze decyzje zapadały w gronie najbliższych współpracowników, podczas ogólnej dyskusji. Trudno coś bliżej powiedzieć o decydującym wpływie konkretnych osób na kierunek działalności organizacji. Z pewnością ważne funkcje administracyjne pełnili Wasser i Kohn, gdyż pierwszy był sekretarzem „Oneg Szabat”, drugi zaś księgowym.

Zdecydowanie więcej wiemy o udziale różnych osób w konkretnych pracach zespołu. Część współpracowników zajmowała się sprawami dokumentacyjno-ewidencyjnymi, np. Hersz Wasser, Eliasz Gutkowski, Bluma Wasser, Jechiel Górny. Inne skupiły się na zbieraniu relacji i ich opracowywaniu, np. Daniel Fligelman³⁴, Sz. Szajnkinder³⁵. Emanuel Ringelblum przygotowywał m.in. konspekty przyszłych opracowań. Nechemiasz Tytelman zbierał dokumentację dotyczącą folkloru ulicznego getta. Stanisław Różycki³⁶ śledził życie codzienne mieszkańców „dzielniczy zamkniętej”. Do najbardziej wytrwałych kopistów należeli: Mordechaj Szwarcbard,

³¹ Aleksander (Lejb) Landau (?–1944), od przedwojnia był współwłaścicielem dużej stolarni w Warszawie, która podczas wojny stała się jednym z „szopów”, ale mimo konfiskaty zakładu przez Niemców, były współwłaściciel zachował w nim stanowisko kierownika, dzięki czemu w „szopie” Landaua udało się przez dłuższy czas chronić przez wywiezieniem do Trebłinki dość znaczną grupę osób, m.in. działaczy społecznych związanych z „Oneg Szabat” i ŻSS. Landau wykorzystując swoją pozycję w getcie pomagał materialnie i organizacyjnie Archiwum Getta.

³² Daniel (Dawid) Guzik (1890–1946), przed wojną był dyrektorem finansowym AJDC w Warszawie, podczas okupacji przebywał w Warszawie, współpracował z Icchakiem Gitermanem w niesieniu pomocy ludności żydowskiej, korzystając z funduszy Jointu, pomagał również grupie Ringelbluma, zginął po wojnie w wypadku lotniczym w Pradze czeskiej.

³³ *Kronika getta*, s. 472; Hersz Wasser, *Archiwum Dra Emanuela Ringelbluma*, „Przełom” 1946, nr 3, s. 7; *idem*, „Getto warszawskie”, mps, AŻIH, sygn. 303/XX/583, s. 6. Nawet podczas akcji likwidacyjnej w lipcu i sierpniu 1942 r. odbywały się zebrania „Oneg Szabat”, np. 24 sierpnia 1942 r. Byli na nim: Emanuel Ringelblum, Icchak Giterman, Lejzer Lipe Bloch, Abraham Lewin, Eliasz Gutkowski, Jehuda Feld, Szmuel Winter, Josef Kapłan i Aleksander Landau, zob. Abraham Lewin, *Dziennik z warszawskiego getta*, BŻIH 1957, nr 22, s. 91.

³⁴ Daniel Fligelman (?– 1942), pochodził przypuszczalnie z Aleksandrowa Kujawskiego, musiał przed wojną odebrać dobre wykształcenie humanistyczne, gdyż miał świetne pióro, znał języki obce i literaturę piękną, jego teksty mają nie tylko walory historyczno-źródłowe, lecz także literackie. Zebrał i spisał wiele relacji dla Archiwum Getta.

³⁵ Sz. Szajnkinder (Szejnkinder), przedwojenny działacz i dziennikarz sportowy w Warszawie (Hasmonea), w getcie warszawskim pisał dziennik, utwory literackie, a także opracowywał różne relacje, najczęściej żołnierzy uczestniczących w kampanii wrześniowej. Zob. „Nowy Głos” 1938, nr 66, s. 6; ARG I 461 (Ring. I/984).

³⁶ Stanisław Różycki jest tajemniczą postacią wśród współpracowników „Oneg Szabat”, nie zachowały się o nim żadne informacje, zostawił w ARG opracowania o życiu codziennym i kulturalnym w getcie warszawskim (ARG I 455 [Ring. I/428]; I 456 [Ring. I/429]; I 577 [Ring. I/154]; I 659 [Ring. I/92]; I 661 [Ring. I/50]), o szkolnictwie (ARG I 669 [Ring. I/74]) oraz wspomnienia z pobytu pod okupacją sowiecką (ARG I 868 [Ring. I/459; I/75]; I 869 [Ring. I/427]).

Abraham Lewin i Natan Koniński³⁷, a także cała grupa anonimowych kopistów, których nazwisk nie znamy. Byli też twórcy, których udział w pracach zespołu polegał na dostarczaniu własnych tekstów naukowych, relacji lub utworów literackich, np. Bernard Kampelmacher³⁸ czy Perec Opoczyński³⁹. Z kolei Hersza Wassera znajdziemy również wśród tych, którzy robili wywiady i opracowywali teksty. Bluma Wasser i Jechiel Górny zajmowali się ewidencją, a jednocześnie kopiowaniem dokumentów. Gustawa Jarecka była kopistką, a przy tym autorką relacji „Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć”⁴⁰. Rabin Szymon Huberband opracowywał własne teksty, ale zajmował się też spisywaniem cudzych świadectw. Menachem Mendel Kohn prowadził buchalterię i pisał teksty dla ARG.

Wśród najbliższych współpracowników Archiwum ważną pozycję zajęły osoby bliskie ideowo i społecznie Ringelblumowi, ale nie wypełniały one całej organizacji. Członków zespołu dobierano według znacznie szerszego i bardziej różnorodnego klucza. Różnice polityczne i społeczne uległy niwelacji wobec zagrożeń i zadań, jakie stanęły przed „Oneg Szabat”. Do działaczy skrajnie lewicowych partii dołączyli przedstawiciele całkiem odległych nurtów politycznych i społecznych:

³⁷ Natan (Nusen) Koniński prawdopodobnie pochodził z Kalisza, w „Oneg Szabat” był kopistą, jak również autorem opracowania pt. „Oblicze dziecka żydowskiego” i obszernej relacji; w literaturze przedmiotu mylony lub utożsamiany z Aronem Konińskim. Zob. *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, s. 35; ARG I 593 (Ring. I/47).

³⁸ Bernard (Berisz) Kampelmacher (?–1942), pochodził z Galicji, brał udział w I wojnie światowej jako oficer armii austriackiej, po wojnie osiadł z rodziną w Sochaczewie i pracował jako nauczyciel w państwowej szkole powszechnej, od 1928 r. był kierownikiem szkoły w Grodzisku Mazowieckim, w getcie warszawskim był kronikarzem swojego rodzinnego miasta i najbliższych okolic, zostawił zbiór tekstów poświęconych dziejom gminy grodzkiej w okresie międzywojennym i podczas wojny, zmarł na tyfus w Warszawie. Zob. *Archiwum Ringelbluma*, t. 6, s. 540.

³⁹ Perec Opoczyński (1892–1943), poeta, pisarz, urodził się w Lutomierniku pod Łodzią, od 1935 r. mieszkał w Warszawie, już w okresie międzywojennym jego utwory ukazywały się drukiem, w getcie warszawskim pisał dziennik, reportaże, opowiadania z życia zamkniętego miasta. Zob. Kassow, s. 178–185; P. Opoczyński, *Reportaże z warszawskiego getta*, oprac. Monika Polit, Warszawa 2009, s. 9 i n.

⁴⁰ Gustawa Jarecka (1908–1943), powieściopisarka i nowelistka (autorka m.in. powieści: *Inni ludzie*, Warszawa 1932; *Stare grzechy*, Warszawa 1934 i 1959, *Przed jutrem*, Warszawa 1936, *Ludzie i sztandary*, Warszawa 1938–1939 i 1947), pochodziła z Kalisza, absolwentka polonistyki na Uniwersytecie Warszawskim, w getcie pracowała w kancelarii Rady Żydowskiej, dla Archiwum Getta robiła na maszynie odpisy dokumentów, np. ARG I 180–181 (Ring. I/308; I/211/3); I 199–215 (Ring. I/276; I/656/1; I/656/2; I/274/1; I/1105/3; I/1105/4; I/656/3; I/274/2; I/300; I/654/4; I/656/5; I/656/6; I/278/2; I/1105/1; I/310; I/299; I/656/7); I 221–224 (Ring. I/275; I/1220/80; I/1105/2; I/213); I 231–233 (Ring. I/265; I/778/1; I/778/2); I 236 (Ring. I/324); I 245–246 (Ring. I/19; I/247); I 250 (Ring. I/103); I 257 (Ring. I/246); I 263 (Ring. I/230); I 289 (Ring. I/1197); I 291–292 (Ring. I/1220/69a; I/215). Zob. też ARG II 272 (Ring. II/197); *Kronika getta*, s. 579; Kassow, s. 175–177.